

УДК 811.373.7'161.2

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВІНЧАННЯ В ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

О. Л. Плетнева

У статті охарактеризовано особливості семантики лексем і фразеологізмів говірок центральної та східної Слобожанщини, що належать до фразеосемантичної групи “Вінчання”.

Ключові слова: терміни на позначення вінчального обряду, фразеологічні одиниці, фразеосемантична група “Вінчання”, говірки, семантика.

Лексема *весілля*, яка походить від прасл. **veselъje*, утвореного від *veselъ* — “веселий” уживалася “... спочатку в загальному розумінні “радощі, веселощі”, а значення “шлюбне весілля” розвинулося... не пізніше другої половини XV ст.” [1, т. I, с. 363]). Як обрядовий термін слово *весілля* позначає складне кількостебне дійство, яке, за спостереженнями вітчизняних та зарубіжних етнографів і фольклористів, відзначається своєю архаїчністю, наявністю спільних етнографічних рис для представників різних регіонів України й водночас специфічних локальних ознак для мешканців кожного регіону. В українській діалектній фразеології на позначення весілля вживається також обрядовий термін *свадьба* (*свальба*, *свайба*). Який з цих двох термінів, *весілля* чи *свадьба* (від *сватати*, *сват* з прасл. *svás* — “свій” [2, с. 570]), більш давнього походження, визначити сьогодні дуже важко. Деякі вчені вважають, що термін *свадьба* вторинний по відношенню до *весілля*. “В українській писемності слово “свадьба” відоме з XV ст...” [3, с. 137 — 138; 4, с. 266].

Усвідомлення нащадками глибокої архаїки весільного обряду, його значущості для виявлення та розуміння виражених у ритуалах особливостей світогляду народу раз по раз стимулювали звернення дослідників до висвітлення тих чи інших аспектів весілля [Т. Бернштам, Хв. Вовк, Е. Гаврилюк, О. Потебня, М. Сумцов]. У цьому зв'язку видається цілком правомірним інтерес науковців до вербальних компонентів весільного обряду, зокрема до весільної лексики та фразеології [М. Бігусяк, Н. Грозовська, В. Дроботенко, І. Магрицька, О. Поріцька, О. Тищенко, В. Шевченко]. Можливо, це пов'язано з тим, що ці компоненти найбільшою мірою відбивають ідеї обряду, його архетипну семантику та образи. Дослідженням весільної обрядовості займалися також вітчизняні та закордонні вчені Я. Головацький, О. Гура, Н. Здоровега, О. Кольберг, Л. Ларіна, К. Мошинський, П. Романюк та ін.

Спеціальне вивчення лексики та фразеології весільного обряду на нинішньому етапі розвитку українського мовознавства повинно передбачати, з одного боку, максимально повне залучення діалектної лексики та фразеології, а з іншого боку, використання теоретичних надбань вітчизняної та зарубіжної лінгвістики для інтерпретації мовного матеріалу. Весільна лексика та фразеологія говірок центральної

та східної Слобожанщини вивчені поки що недостатньо, чим і визначається актуальність звернення до предмета нашого дослідження.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб виявити й схарактеризувати особливості семантики лексем і фразеологізмів вінчального обряду, образна основа яких відбиває концептуальні ідеї українського весілля. Предметом дослідження є лексеми та фразеологічні одиниці (ФО) говірок центральної та східної Слобожанщини, що належать до фразеосемантичної групи (ФСГ) “Вінчання”. Аналізовані фразеологізми вилучені, в основному, з художніх творів слобожанських письменників, зі словників діалектної лексики та фразеології, меншою мірою, із власних польових записів. Більша частина аналізованого фразеологічного матеріалу відійшла до пасивного запасу мови, що зумовлено поступовим забуттям, спрощенням і нівелюванням давніх народних звичаїв та обрядів.

Дослідники виділяють три основні етапи весільних обрядів: передвесільний, весільний, післявесільний [3, с. 137]. Вінчання належить до другого етапу. Воно є одним з найдавніших етапів весілля. “Вінчання вважалося обов’язковим, і в ньому цінувалося не тільки саме таїнство, але й юридичні права громадянства, які воно давало. Обрядність вінчання, багато елементів якої були народними за походженням, мала високий сакральний авторитет і сприяла виникненню в традиційному ритуалі подібних до таїнства форм типу “благословення” наречених (батьками, хрещеними), їх “причастя” (пиття молодих з однієї чарки на весільному бенкеті), триразового “обходження” (навколо столу), обміну персями тощо. В одних місцевостях ці обряди дублювали таїнство, в інших — заміняли його, якщо вінчання в церкві не було” [3, с. 86 – 87]. Т. Бернштам уважає, що язичницькі подібності до вінчання часто зустрічалися у весільних обрядах українців, що пояснюється тривалою живучістю, аж до приєднання України до Росії, уявлень про необов’язковість церковного таїнства. В українців ще в другій половині XVIII ст. широко був поширений давній звичай вінчати біля річки, озера або криниці. Так, на Переяславщині обхід навколо криниці називався *шлюбом на віру* або *криницею* [3, с. 87]. Вода в криниці, за віруваннями, мала особливу силу здоров’я, зцілювання та плодючості [3, с. 268]. Батько на знак заручин сина з коханою дівчиною копав криницю [3, с. 270].

“Церковне вінчання запроваджене на Русі порівняно пізно (XI ст.) і спочатку було обов’язковим лише для членів князівських родин” [5, с. 24]. У народі шлюб молодих набирав юридичної сили після дотримання цілого ряду весільних звичаїв й обрядів, тільки вони давали право на шлюбне співжиття [5, с.24; 6, с.59]. Бувало, що від вінчання до весілля проходило рік або два. “У XVI ст. духовенство нерідко скаржиться на те, що “багато людей на Русі незаконно мешкають: беручи жінок, не вінчаються, а урядники за таких стоять” [7, с. 22 – 23]. Унаслідок цього, “суворо ганячи такий непобожний звичай, синод указом 18 листопада 1844 року наказав священикам при самім вінчанні брати з молодих підписку у тім, що вони зараз же після вінчання, не чекаючи весілля, почнуть жити сукупно... Результатом цього наказу було те, що на Україні стали вінчатися в один день з весіллям” [8, с. 15 – 16].

Вінчати, як і *вінець*, *вінок* походять від прасл. **věнь* (пор. рос. *вен* — “плетінка”), що пов’язане з прасл. **viti* — “вити” [1, т. 1, с. 400]. Лексеми *вінчати*, *вінчання*,

вінець входять до складу діалектних ФО говірок центральної та східної Слобожанщини (*при вінці (вінчанні)* [9, с. 109]; *під вінцем* [9, с. 298]; *звінчати молодих* [9, с. 271] тощо). Аналізовані фразеологізми відображають різні особливості обряду вінчання. Важливою була підготовка молодих до вінчання шляхом молитви, посту, покаяння й причащення святих таїн, що зумовило проведення вінчання після літургії [10, с. 397]. Від Вітхого Завіту йде звичай *благословляти на вінець з ким (поблагословити до вінця)* [9, с. 506, 359]. Батьки молодої, благословляючи її до вінця, сідають на лаву біля печі, тому що піч — центр “світу” селянської хати, з нею пов’язані численні обрядодії, у тому числі весільні. Молоді *беруть благословення* [11, т. 1, с. 43] в батьків. Але вінчання відбувалося й без батьківського благословення: *без благословення у вінець уступити* [9, с. 506]. Безпосередня підготовка до вінчання репрезентована ФО *убратися до вінця* [9, с. 359]; *нарядитися під вінець* [9, с. 298]; *убрати до вінця* [9, с. 104]; *знаряджати кого до вінця* [9, с. 187]. Дослідниця всесільної лексики та фразеології говірок східної Слобожанщини І. Магрицька зазначає, що молода одягає весільного дня *плаття вінчальне* [12, с. 110], а також вінок.

Саме вінчання на Слобожанщині називають *вінчальним браком* [Бог; Мирн.; 12, с. 22] або *законним браком* [12, с. 22]. Звертають на себе увагу весільні фразеологізми з компонентом *закон*, який може заступатися компонентами *шлюб, вінець*, напр.: *закон прийняти* [9, с. 188], *шлюб приймати з ким* [9, с. 187] і *вінець прийняти* [9, с. 506]. На нашу думку, семантика цієї лексеми ширша: під законом треба розуміти звичаєве право українців (*закон велить* [9, с. 89]; *закону перемінити не можна* [9, с. 451]), заковані в народній свідомості форми поведінки, які виявляються й в обрядодіях (*закон сполнити* [9, с. 137]; *сідати по закону* [9, с. 454]; *од закону одступитися* [9, с. 451]), і в етикетних формулах (*сказати, що закон велить (законне слово)* [9, с. 454]), і в атрибутах весілля (*закон* — “головний убір молодої після обряду покривання” [12, с. 57]).

Семантика “вінчальних” ФО найчастіше пов’язана з дієсловами руху: *іти (прийти) до вінця* [12, с. 32]; *[з ким] іти (іти, підійти) під вінець* [12, с. 32; 9, с. 360; 13, с. 65]; *повести до церкви кого* [9, с. 295]; *кого під вінець вести* [13, с. 56]; *увести вінчатися* [9, с. 187] (пор. зі льв. *ідучи від сльобу* [14, с. 101]; *до присяги приходит* [14, с. 101], де *сльоб, присяга* — вінчання). Дієслівний компонент *вести* названих фразеологізмів віддавна пов’язаний з весільною термінологією, що підтверджується на рівні діалектної фразеології (*у закон уведена* [9, с. 309] — “одружена”), даними інших мов, а також реконструйованими даними (прасл. **vesti* споріднене з лит. *vėsti* — “вести, одружуватися”, *ved ūs* — “наречений”, давньоінд. *vadhūh* — “наречена, молода дружина” [1, т.1, с. 364], давньорус. *водити жєлу* — “одружуватися”, *водимая* — “дружина” [1, т.4, с. 60]).

Місцем проведення православного вінчання є церква (*повести до церкви кого* [9, с. 295]; *нарядили молодого й молоду та й до церкви вінчатися* [13, с. 50]). Під час вінчального обряду в церкві священнослужителі *одчитують молитви* [9, с. 360], молоді *як зовсім повінчають, поклони б’ють* [9, с. 360]. Час вінчання обмежений постами й наявністю свідків, не можна вінчати вночі [10, с. 398]. Вінчають, як правило, уранці в неділю (*поспішати (поспіти) до вутрені* [9, с. 187]; *у вутрені*

вінчатися з ким [9, с. 189]). Наречені беруться за руки (*побралися за рученьки, як голуб з голубкою* [9, с. 191]) і заходять до церкви. Серед аналізованих ФО окрему групу складають вирази, на внутрішню форму яких вплинули компоненти *стати, ступнути* (*[без благословенія] у вінець уступити* [9, с. 506]; *у закон уступити* [9, с. 356]; *[з ким] під вінець стати* [13, с. 92]; *стати на рушнику* [9, с. 360] (пор. зі льв. *до сьлюбу ставати* [14, с. 117]), що, на нашу думку, зумовило появу фразеологізмів *родинний (сімейний) стан* [15, с. 508], льв. *вступати в стан малженський* — “одружуватися” [14, с. 171], де *малженський* — шлюбний.

Процес вінчання складається з двох дій — заручин і самого вінчання, причому в давньохристиянській церкві ці два обряди проводилися окремо (до XVIII ст.). Обряд заручин був громадянським актом, під час якого *перстеньми обмінювалися* [9, с. 183] (пор. зі льв. *заміняти собі перстені* [14, с. 171]), а обряд вінчання — церковним. Молодят благословляють палаючими свічками, і вони обмінюються посвяченими шлюбними перстнями (обручками), інколи (у XVI ст.) замість перонів мінялися хрестами. Взаємний обмін обручками вказує на взаємний обмін правами. Кругла форма персня, як і інших весільних атрибутів (хліб, тарілка, на якій виносили рушники, вінок молодої, діжа, коровай, дивень, калач, шишки тощо), указує на поєднання молодих на вічність. “Обручка — символ єднання родів” [6, с. 344]. Тобто, ідея обміну — це не що інше, як утворення духовного єднання молодих, а також їх родів. Крім того, заручення за своїм магічним змістом близьке до перев’язування, яке ми спостерігаємо у весільних обрядах, починаючи зі сватання [16, с. 8]. Під час вінчання *[молодим] руки [під вінцем] зв’язують* [9, с. 109; Валк.; Н. В.]. Подібний обряд ми знаходимо в описах давньоіндійського весілля. Весільний обряд перев’язування вірвовкою правої руки молодого та лівої руки молодої був дуже важливим у давніх індійців, оскільки вважалося, що з цього моменту й до поєднання наречених це був їхній захист від злих сил. Пізніше такий звичай утратив своє сакральне значення, а набув декоративного значення, хоча індійці продовжували вірити, що ця вірвовка приносить щастя [17, с. 182, 278]. Вузол має магічну силу: може “зав’язати те, на що надумано... Вузол... символізує безперервність, долю, неминучість... Колись на Поділлі, йдучи на сватання, зв’язували ніжки стола (“щоб діло швидко в’язалося”)... Під час вінчання священник зв’язував руки молодих рушником (знак єднання життєвої долі)” [6, с. 99]. Таким чином, обмін обручками, як і перев’язування, утілює символіку безкінечності.

Заручені молодята *стають на рушник* [9, с. 360] на “знак того, що вони повинні будуть поділяти однакову долю в усьому — як щасливу, так і нещасливу” [18, с. 13] і прилюдно перед хрестом та Євангелієм оголошують свою волю укласти шлюб. У внутрішній формі наведеного фразеологізму відбивається тісна взаємодія народного й церковного у вінчальному обряді (колись молоді ставали на кожух або пояс, щоб батьки благословили їх [6, с. 77]). Оскільки рушник — “символ злагоди, подружньої вірності...” [6, с. 452], то стає зрозумілим його використання під час весільних обрядів (сватання, вінчання тощо).

Найчисленніші фразеологізми ФСТ “Вінчання” з компонентом *вінець* (*вінця кому держати* [11, т.2, с. 53]; *вінець прийняти* [9, с. 506]; *удовець без вінця* [9, с. 110] —

“парубок, наречена якого померла”; *кого під вінець вести* [13, с. 56] та ін.), який дав назву самому обряду. Значення накладання вінців на наречених під час вінчання Іоанн Златоуст пояснює так: “Вінці накладаються на молодих на знак перемоги, для того щоб показати, що вони, непереможені пристрастю до шлюбу, такими приступають і до шлюбного ложа” [19, с. 352]. Цікаво, що ще у Вітхому Завіті описується давньоєврейське вінчання, у якому є й перстень, і поєднання рук, і рух молодої по колу, і вінець [10, с. 398]. “Вінець — символ торжества й величі. Початок уживання вінців відноситься до IV ст., коли припинилися гоніння на християнство... У давнину вінці являли собою... вінки з квітів і рослин” [10, с. 399]. Церковний вінець бере своє коріння з весільного вінка. М. Сумцов, досліджуючи весільні обряди, дійшов висновку, що вінок як символ дівочтва стоїть на давнішому ґраді розвитку народного свідогляду, ніж шлюбний вінок [20, с. 86]. “Вінець (вінок, віночок, вінчик) — 1) “вінець, який тримають над головами молодих під час вінчання у церкві”; 2) “головний убір молодої до обряду покривання”...” [12, с. 32]. “Вінок — своєрідний символ Матері-Землі, її життєдайної сили..., символ продовження роду, його квітучості та багатства” [6, с. 76].

Вінок (вінець) та обручку об’єднують спільні семантичні компоненти, які відбивають особливості їхньої форми та її осмислення — “круглий предмет з отвором посередині, який має магічну силу”. Г. Лозко зазначає, що “ще з давніх-давен в Україні круглі предмети з отвором посередині вважаються магічними, чарівними...” [21, с. 187]. Використання таких предметів, найвірогідніше, пов’язане з культом Сонця в давніх українців. “Весільний вінок у давні часи знаменував сонце або світосяйний німб навколо нього” [20, с. 87]. У цьому зв’язку відзначимо, що німб (гало), який нагадує вінок (вінець), у стародавні часи символізував сонячне коло, осяйну корону, яка увінчує голову небесного Бога. Християни ж, починаючи з IV ст., зображують німб навколо голови святих, ангелів, пророків, що символізує випромінювання від них Світла Божого [6, с. 335]. Таким чином, у IV ст. церковний вінець і німб почали виконувати, по суті, одну функцію — освячення. Попри те, що вінці виготовлялися з різного матеріалу, зокрема дерева й металу, українська культурна традиція зберегла, передусім, номінації, структурними компонентами яких є відносні прикметники *мідний* і *серебрений*. Живі народні говірки не диференціюють *мідний вінець*; *серебрений вінець* і *церковний вінець* — “вінець, який тримають над головами молодих під час вінчання в церкві” [12, с. 32]. Утім, слід відзначити, що мова українських весільних пісень зберігає прадавні номінації типу *вінок барвінковий* [22, с. 183]; *рутяний віночок* [22, с. 17]; *зелений вінок* [22, с. 351], які вказують на первісний спосіб виготовлення вінка. “У малоросійських весільних піснях містяться вказівки на те, що дівчата, звивши вінок, котили його по столу. Звичай цей служить символічним виявом руху обожнюваного світила, яке сприяло шлюбу...” [20, с. 89].

Тема кола як символа руху сонця простежується й у фразеологізмі *окрутити (обводити) круг стільця* [9, с. 188, 360] та погрозливо-іронічній ФО *я тебе оженю качалкою кругом хати!* [В. Д.; Воскр.], етимологія яких пов’язана з триразовим (для уславлення святої Трійці [18, с. 21]) рухом по колу під час вінчання. Колоподібним обходженням молоді знаменують те, що вони будуть берегти свій шлюб вічно,

оскільки повторне коло — знак вічності [18, с. 20]. Цей обряд можна віднести до найархаїчніших. Так, одним з етапів давньоіндійського весільного обряду є обходження молодих навколо вогню, що символізувало прилучення молодої до родового культу молодого [17, с. 184, 278]. “Обхід молодих кругом аналоя або вітваря в церкві у народному обряді відповідає обходу (часто посолонь) кругом столу (або печі, колодязя, дуба, дому, комори та ін.)” [6, с. 77]. Якщо дослідники припускають, що дохристиянський обряд вінчання в слов’ян проходив біля дерев, які молоді тричі обходили за сонцем [6, с. 77], у лісі, особливо в Купальську ніч, як сонячний прояв “умикання-поривання”, дозволений богами неба й землі [6, с. 549], то стає зрозумілим відлуння цього давнього обряду у внутрішній формі ФО *окрутити (обводити) круг стільця* [9, с. 188, 360], причому тут обидва компоненти (*окрутити* й *стілець*) несуть на собі образне навантаження. Співвіднесення обрядового дерева й стільця — це метонімія, породжена обрядом.

Підсумовуючи проаналізований мовний матеріал, можна зробити висновки про те, що терміни на позначення вінчального обряду зберігають у собі релікти й давні уявлення про шлюб. Фразеологізми ФСГ “Вінчання” модифікуються. Народна фразеологія взаємодіє з церковною фразеологією, що зумовлено співвіднесенням і взаємовпливом язичницького та християнського начал. Образна основа “вінчальних” ФО пов’язана з поняттями руху, кола, що теж повною мірою відбиває особливості осмислення весільного обряду в його прадавніх витоках.

Умовні скорочення

Давньоінд. — давньоіндійське, **давньорус.** — давньоруське, **лит.** — литовське, **льв.** — львівське, **пор.** — порівняйте, **прасл.** — праслов’янське, **рос.** — російське.

Скорочення назв населених пунктів Харківської області

Бірк. — смт Бірки Нововодолазького р-ну, **Бог.** — м. Богодухів Богодухівського р-ну, **Валк.** — м. Валки Валківського р-ну, **В. Д.** — сел. Велика Данилівка Київського р-ну м. Харкова, **Воскр.** — с. Воскресенівка Богодухівського р-ну, **Мири.** — с. Мирне Краснокутського р-ну, **Н. В.** — смт Нова Водолага Нововодолазького р-ну.

Список літератури

1. Етимологічний словник української мови в 7-ми т. — К.: Наук. думка, 1982 – 2004. — Т. 1–4.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. — Т. 3 / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с пред. Б. А. Ларина. — 3-е изд., стер. — СПб., 1996.
3. Бернштам Т. А. Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт Церкви в народном христианстве. — С.-П., 2000. — 395 с.
4. Толстой Н. И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М.: Индрик, 1995. — 509 с.
5. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість (На матеріалах південно-східних районів України). — К.: Наук. думка, 1979.
6. Войтович В. М. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
7. Весілля: У 2-х кн. — К.: Наук. думка, 1970. — Кн. 1.

8. Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVIII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. 3.
9. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. — К.: Наук. думка, 1982. — 540 с.
10. Полный православный богословский энциклопедический словарь. Репринт. изд. — М.: Концерн “Возрождение”, 1992. — 1120 с. — Выходн. дан. ориг.: СПб. — Изд-во П. П. Сойкина. — Томъ 1.
11. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка / Відпов. ред. М. А. Жовтобрюх: У 3-х т. — Харків: ХДУ, 1978–1979. — Т. 1–3.
12. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). — Луганськ: Знання, 2003. — 172 с.
13. Крауш Б. Слобожанські казки. — Харків: Центр Леся Курбаса, 1993. — 144 с.
14. Лозинський Й. І. Українське весілля. — К.: Наук. думка, 1992. — 174 с.
15. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. — К.: Наук. думка, 2001. — 640 с.
16. Плетнева О. Л. Центрально- та східнослобожанська фразеологія обрядів сватання // Лінгвістика: Збірник наукових праць. — 2006. — №2 (8). — Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. — С. 64–73.
17. Пандей Р. Д. Древнеиндийские домашние обряды (обычай): Пер. с англ. А. А. Вигасина. — 2-е изд. — М.: Высш. шк., 1990. — 319 с.
18. Почему надо венчаться. По благословению епископа Тираспольского и Дубоссарского Юстиниана. — М.: Благо, 2006. — 32 с.
19. Христианство. Энциклопедический словарь в 3-х т. — Т. 1. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1993.
20. Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. — Харьков: Типография И. В. Попова, 1881. — 208 с.
21. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції. — К.: Укр. письменник, 2004. — 222 с.
22. Весільні пісні: У 2-х кн. / Редкол.: О. І. Дей та ін. — К.: Наук. думка, 1982. — Кн. 2.

Плетнева О. Л. Термины для обозначения венчания в говорах центральной и восточной Слобожанщины.

В статье охарактеризованы особенности семантики лексем и фразеологизмов говоров центральной и восточной Слобожанщины, которые относятся к фразеосемантической группе “Венчание”.

Ключевые слова: термины для обозначения обряда венчания, фразеологические единицы, фразеосемантическая группа “Венчание”, говоры, семантика.

Pletneva O. L. The terms of designation the wedding (ceremony) in the dialects of central and eastern Slobozantshina.

In the article the peculiarities of semantics of lexemes and phraseological units of the dialects of central and eastern Slobozantshina that refer to the phraseosemantic group “Wedding (ceremony)” are characterized.

Key words: terms of designation the wedding (ceremony), phraseological units, phraseosemantic group “Wedding (ceremony)”, dialects, semantics.

Стаття надійшла до редакції 16 квітня 2007 р.